RESEARCH FOCUS
xalqaro ilmiy jurnali
hamkorligida

DOI
10.66073/ReFocus-Conf/0910165

QR-kod maqolaning DOI sahifasini ochadi

SAHIFALAR 832–836
TIL Qoraqalpoq

IQTIBOS UCHUN
Karlıbaeva Gulmira Ermekbaevna, Kadirniyazova Biybijamal Sansızbaevna. Kúnxoja hám qaraqalpaq jazba ádebiy tili // «O‘zbekiston olima ayollarining mamlakat taraqqiyotiga qo‘shayotgan hissasi» mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari (Nukus, 2026-yil 9–10-oktyabr). – Nukus, 2026. – B. 832–836. – DOI: https://doi.org/10.66073/ReFocus-Conf/0910165

KÚNXOJA HÁM QARAQALPAQ JAZBA ÁDEBIY TILI

Karlıbaeva Gulmira Ermekbaevna
f.i.d., professor
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti
karlibaevagulmira793@gmail.com
Kadirniyazova Biybijamal Sansızbaevna
Qaraqalpaq mámleketlik universiteti studenti
e-mail: biybijamalkadirniyazova@gmail.com

Annotaciya: Maqalada qaraqalpaq xalqınıń ullı klassik shayırı Kúnxoja Ibrayım ulınıń (1799-1880) qaraqalpaq jazba ádebiy tiliniń payda bolıwı, qáliplesiwinde tutqan ayrıqsha ornı úyrenilgen.

Tayanısh sózler: Leksika, eski túrkiy tili, ádebiyattanıw bağdarı, jazba derekler, lingvopoetika, fonetika-morfologiyalıq, semantika-stillik ózgeshelikleri.

Kirisiw. Túrkiy tilles xalıqlardıń sonıń ishinde, qaraqalpaq ádebiy tiliniń tariyxın úyreniwde qaraqalpaq xalqınıń mádeniy turmısında óshpes iz qaldırğan kórkem sóz sheberleriniń shığarmaları tilin úyreniw áhmiyetli másele esaplanadı. Óytkeni, ádebiy til ulıwma xalıqlıq sóylew tiliniń kórkem sóz sheberleri tárepinen qayta islengen, dóretiwshilik bağdarında bayıtılğan túri, xalıqtıń sóz mádeniyatınıń jetilisken joqarğı jemisi. Kórkem sóz sheberleri usı dóretiwshilik processti basqarıp hám rawajlandırıp baradı. Ilimpazlar kórkem sóz sheberlerin ulıwma xalıqlıq tildiń tillik quralların dóretiwshilik bağdarda qayta islenetuğın laboratoriyağa megzetedi [1].

Qaraqalpaq ádebiy tiliniń qáliplesiw hám rawajlanıw basqıshları uzaq dawam etken quramalı qubılıs bolıp tabıladı. Qaraqalpaq ádebiy tiliniń awızeki túri orta ásirlerdegi kóp sanlı awızeki xalıq dóretpeleri, Asan qaygı, Soppaslı Sıpıra jıraw, Dospambet, Múyten jırawlardıń terme-tolğawları, Jiyrenshenıń sheshenlik sózlerinde qáliplese baslasa da, jazba ádebiy tilimiz XIX ásirdegi qaraqalpaq ádebiyatı klassikleri – Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq, Ótesh, Omar hám t.b. shayırlardıń shığarmalarında qáliplese basladı. Qaraqalpaq til biliminiń búgingi rawajlanıw basqıshı kózqarasınan bul shayırlardıń hárbiriniń dóretpeleri tili monografiyalıq bağdarda úyreniwdi talap etedi. Usı kózqarastan, qaraqalpaq jazba ádebiy tiliniń tariyxında ayrıqsha ornı bar Kúnxoja shığarmalarınıń tilin tereń hám hár tárepleme úyreniw milliy qádriyatlarımız qayta tiklenip atırğan házirgi dáwir ushın eń áhmiyetli máselelerdiń biri.

Materiallar hám metodlar. Izertlew obyekti retinde XIX ásir qaraqalpaq klassik ádebiyatınıń tiykarshılarınıń biri Kúnxoja Ibrayım ulı dóretpeleriniń tili, shayırdıń qıssa kitaplardan kóshirip alıw jolı menen jıynalğan nusqaları, “Jarımadım”, “Jaylawım”,

"Ólim" qosıqları, shayırdıń áwladlarınan jazıp alınǵan ómirbayanǵa tiyisli arxiv-derek materialları alındı.

Maqalada til biliminiń ilimiy-teoriyalıq tiykarlarına súyengen halda bir qatar nátiyjeli metodlar qollanıldı. Atap aytqanda, XVIII ásirdegi shayırlardıń shıǵarmaları menen Kúnxoja dóretpelerindegi jazba ádebiyat belgileriniń ózgesheliklerin ózara salıstırıwda tariyxıy-salıstırmalı metod paydalanıldı. Sonıń menen birge, shayırdıń sóz qollanıw sheberligin, qosıqlarındaǵı obrazlılıq hám mazmunlıq qatlamlardı ashıp kórsetiwde lingvopoetikalıq hám tallaw metodları qollanıldı. Al shayırdıń ómir jolı, dóretiwshilik miyrasları hám olardıń til bilimindegi izertleniw dárejesin sistemalastırıwda sıpatlaw hám ulıwmalastırıw metodlarına súyenildi.

Nátiyje. Kúnxoja Ibrayım ulı (1799-1880) qaraqalpaq jazba ádebiy tiliniń payda bolıwı, qáliplesiwinde belgili orındı iyeleydi.

XVIII ásirde jasap óz shıǵarmaların dóretken Jiyen Jırawdıń "Posqan el", "Ullı taw" poeması, "Xosh bolıń doslar", "Jigitler", "Xanımız" shıǵarmaları ádebiy tildiń awızeki túrinde dóretilgen bolsa, Kúnxoja shıǵarmalarında jazba ádebiyattıń belgileri anıq kórinedi.

Kúnxojanıń shıǵarmaları qıssa kitaplardan kóshirip alıw jolı menen jıynaldı. Olardıń awızsha jıynalǵanlarında sóylew tiliniń ózgeshelikleri sezilse, qıssa kitaplardan kóshirip alǵanlarında arab jazıwına baylanıslı ózgesheliklerdi gezlestiremiz.

Shayır ómirbayanı haqqındaǵı maǵlıwmatlar «Jarımadım», «Jaylawım» qosıqlarında beriledi. Shayırdıń ómiri tuwralı biraz bahalı maǵlıwmatlar Berdaq hám Ótesh shayırdıń shıǵarmalarında ushırasadı. Sonıń menen birge, shayırdıń tikkeley áwladlarınan jazıp alınǵan derekler de bahalı maǵlıwmat beredi. Usınday maǵlıwmatlar boyınsha Kunxoja İbrayım ulı 1799-jılı Aral boyı jaǵalawlarında tuwılıp, 1880-jılı qaytıs bolǵan. Shayırdıń ata-anası erterek álemnen ótken. Bunı onıń qosıqlarında "Atam óldi ráhátimdi kóre almay", "Anadan jetim qalıppan, qanǵırıp jetim bolıppan" degen qatarlarda ayqın kórinedi. Onıń "Ólim" qosıǵındaǵı:

Zar jılap otırǵan úyimniń ishi,

Eki ul bala bar ózimnen kishi… – degen qatarlarǵa hám shayırdıń sońǵı áwladlarınıń bergen maǵlıwmatlarına qaraǵanda Kunxoja Ayxoja hám Nurxoja degen eki inisi menen jetim qaladı. Bolajaq shayır ómiriniń aqırına shekem awır turmıs keshiredi. Usı awır turmıs onıń mektebi bolıp, onıń ómir haqqındaǵı biliminiń de, dúnyaǵa kózqarasınıń da qáliplesiw deregi boladı. Ol óz shıǵarmalarında dáwir shınlıǵın sáwlelendirgen haqıyqıy xalıqshıl shayır edi. Kúnxoja Shıǵıstıń ullı klassikleri Nawayı, Fızıwlı, Maqtumqulı shıǵarmaların yadqa aytıp xalıq arasında aǵartıwshılıq xizmetin de atqarǵan. Bunı shayırdıń óz qosıqlarınan daańǵarıwǵa boladı:

Men bayan áyledim tabalmay olja,
Maqtumqulı, Maǵriptey aldıńdı bolja,
Qısqart sózdi sorqaynaǵan Kúnxoja,
Burın oylan seniń ózińkim ediń (131).

DOI 10.66073/ReFocus-Conf/0910165

Kúnxoja óziniń tvorshestvosı menen qaraqalpaq klassikalıq poeziyasınıń jazba ádebiyat sıpatında qáliplesiwine hám rawajlanıwına, qaraqalpaq xalqınıń sana-sezimi, ruwxıy ómiriniń ósiwine úlken úles qosa otırıp, kóplegen qaraqalpaq klassik shayırlarınıń ustazı, qaraqalpaq xalqınıń basqa da qońsı jasaǵan tuwısqan xalıqlarınıń súyikli shayırı sıpatında úlken shayırlıq dańqqa hám xalıq húrmetine iye boldı. Xalıq aldındaǵı xızmetin, óziniń barlıq dóretiwshilik ómirin xalıq mápin jırlawǵa arnalǵanın túsine otırıp shayır "Kúnxoja bop atım keshti", "Kúnxoja atağım qaldı keynimde", "Atım meniń xalıqqa málim" dep jazadı.

Shayır pútkil ómirin xalıq penen birge ótkeredi. Berdaq shayır "Ómirim" degen qosıǵında:

Aytıp sózlerin tıńlatıp,
Kemis jerlerin ońlatıp,
Bir yarım ay birge jatıp,
Ház etip ótken kúnlerim ... – dep jazıp oǵan ustaz sıpatında qatnas jasaydı.

Ótesh shayır "Dúnyadan ketti" qosıǵında ullı talant iyesine degen tereń húrmetin bılayınsha bildiredi:

Xalıq jıladı sorlı Xoja ólgende,
Namazına xalıq qalmay jıynaldı.
Qaraqalpaq, qazaǵı da qıynaldı.
Tabıtın shákirti qalmay aylandı,
Árman menen Kúnxoja ótti dúnyadan.

Ayapbergen Muwsaev belgili "Táriyp" qosıǵında:

Mir Álisher Jiyrenshege tákábbil,

Ataqlı shayırlar qaraqalpaqta... – dep tereń maqtanısh penen aytqan shayırlardıń biri Kúnxoja bolıp esaplanadı. Al, Berdaq Kúnxojanı qaraqalpaq, qazaq, qırǵız xalıqlarınıń awızeki tvorshestvosında xalıq danalıǵınıń simvolı bolıp esaplanatuǵın Jiyrenshe menen teń qatar qoyadı, sol arqalı onı dana shayır sıpatında joqarı bahalaydı [6].

Shayırdıń ádebiy dóretpeleri ádebiyattanıw baǵdarında hár tárepleme izertlenildi. Kúnxoja shıǵarmaların birinshi bolıp tereń izertlegen, kandidatlıq dissertaciya jaqlaǵan hám 1961-jılı "Kúnxojanıń ómiri hám tvorshestvosı" atamasında kólemli monografiyasın bastırıp shıǵarǵan belgili alım, jazıwshı Babash Ismaylov ataqlı orıs ádebiyatshı – ilimpazlarınıń "klassik" degen terminge bergen teoriyalıq anıqlamalarına súyenip, sóz etilip atırǵan shayırdıń qaraqalpaq ádebiyatınıń klassikleri arasınan tiyisli orın alatuǵınlıǵın dálillegen[7]. Sonday-aq, bul baǵdarda Q.Ayımbetov [2], A.Pirnazarov [10], Q.Járimbetov [5], Z.Bekbergenova [4], Q.Turdibaev [12], G.Kerwenov [8] hám t.b. kóplegen ilimpazlardıń miynetleri, monografiyaları hám maqalaları jarıq kórdi. Ilimpaz N.Dáwqaraev "Qaraqalpaq poeziyası" maqalasında "Kúnxoja xalıq qayǵısı menen awır turmısınıń jırshısı edi. Ol Berdaq, Ájiniyaz benen birge qaraqalpaq ádebiyatınıń tiykarın salıwshı boldı" dep jazadı. Haqıyqatında da, Kúnxoja tereń oyshıl-danıshpan, xalıqshıl patriot hám gumanist sóz sheberi sıpatında qaraqalpaq ádebiyatınıń rawajlanıwına salmaqlı úles qosqan ullı shayır bolıp tabıladı.

DOI 10.66073/ReFocus-Conf/0910165

Kúnxoja shıǵarmaları pedagogika iliminiń kózqarasınan Ó.Álewovtıń miynetlerinde úyrenilgen [3]. Bunda shayırdıń aǵartıwshılıq kózqarasları haqqında bahalı pikirler aytıladı.

Qaraqalpaq til biliminde qaraqalpaq tiliniń tariyxın hám kórkem shıǵarma tilin izertlew 1960-jıllardan baslap qolǵa alına basladı.

Qaraqalpaq tiliniń tariyxın, sonıń ishinde qaraqalpaq klassik shayırları shıǵarmalarınıń tilin izertlewge úlken úles qosqan ilimpazlardıń biri akad. H.Hamidov bolıp esaplanadı. Onıń monografiyalıq jumısında [13] Kúnxoja shayırdıń dóretpelerine filologiyalıq sıpatlama berilgen. Onda shayırdıń dóretiwshiliginde jazba dereklerdiń xızmetiniń qanday bolǵanı tereń ilimiy tiykarda ashıp berilgen.

Qaraqalpaq klassik shayırlarınıń tili boyınsha bir qansha izertlew jumısların alıp barǵan ilimpazlardıń biri D.Saytov bolıp esaplanadı. Ol 1971-jılı “XVIII – XIX ásirlerdegi qaraqalpaq klassik shayırlarınıń tili (Jiyen jıraw, Kúnxoja, Berdaq, Ájiniyaz)” degen temada kandidatlıq dissertatsiya jaqladı hám 1989-jılı bul jumısın kitapsha etip bastırıp shıǵardı [11].

1995-jılı D.S.Nasırov, O.D.Dospanov, D.Saytov, A.Bekbergenovlar tárepinen qaraqalpaq ádebiyatı klassikleri shıǵarmalarınıń tillik ózgesheliklerin anıqlawǵa arnalǵan miynet kitap bolıp basılıp shıqtı [9]. Onda Jiyen jıraw, Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq, Ótesh, Omar hám Ayapbergen shayırlardıń shıǵarmaları tiliniń fonetikası, leksikası, sóz jasalıwı, morfologiyası úyrenilgen. Bul miynette qaraqalpaq klassik shayırları shıǵarmalarınıń tili házirgi qaraqalpaq ádebiy tiline, awızeki sóylew tiline, dialektlerge salıstırmalı bağdarda qarastırılǵan.

Sonday-aq, shayırdıń tili ilimpaz Sh.Abdinazimovtıń “Qaraqalpaq tili tariyxı” sabaqlıǵında sóz etiledi. Bul sabaqlıq qurılısı jaǵınan úsh bólimnen ibarat. Birinshi bólimi “Eski túrkiy tili” dep atalıp, bul bólimde túrkiy tilleriniń payda bolıwı hám qáliplesiwiniń birinshi dáwiri – altay dáwiri, V-X ásirlerge tiyisli Orxon-Enisey estelikleri hám olardıń tili boyınsha maǵlıwmatlar berilgen. Ekinshi bólim “Qaraqalpaq tiliniń tariyxıy grammatikası” dep ataladı. Bul bólimde orta túrk, jańa túrk dáwirine tiyisli, yaǵnıy XI-XVII ásirlerde jazılǵan túrkiy tillerine ortaq jazba estelikler hám olardıń qaraqalpaq tiline qatnası máseleleri boyınsha materiallar berilgen. Úshinshi bólim “Qaraqalpaq ádebiy tiliniń tariyxı” dep atalıp, bul bólimde XVIII-XIX ásirlerde jazılǵan qaraqalpaqlarǵa tiyisli rásmiy hújjetler, jazba estelikler, qaraqalpaq klassik shayırları Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq hám t.b. qaraqalpaq jazba ádebiy tiliniń qáliplesiwine qosqan úlesleri hám XX ásirdiń birinshi yarımında qaraqalpaq tilinde júz bergen ózgeris hám jańalıqlar boyınsha materiallar berilgen.

Kórkem shıǵarmalardıń tilin izertlewge arnalǵan sońǵı jumıslardan B.Ubaydullaevtıń kandidatlıq dissertaciyasın kórsetiwge boladı. Onıń izertlew jumısında XIX ásirdegi klassikalıq ádebiyatı wákilleri Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq hám Ótesh shayır shıǵarmalarındaǵı almasıq sóz shaqabı óz aldına úyrenildi. Shayırdıń tańlamalı shıǵarmaları birinshi márte 1949-jılı Qaraqalpaq mámleketlik baspası tárepinen “Tańlawlı qosıqlar toplamı” járiyalandı. Onnan keyin 1960-jılı

DOI 10.66073/ReFocus-Conf/0910165

"Kúnxoja Ibrayım ulı. Qosıqlar", 1975-jılı "El menen" (Orta hám mektep jasındağı balalar ushın), 1989-jılı "El menen" (Tańlamalı qosıqları) basılıp shıqtı.

Juwmaq. Kórip otırǵanımızday, shayır shıǵarmalarınıń tili qaraqalpaq til biliminde lingvistikalıq baǵdarda óz aldına izertlenilmedi. Sonlıqtan, shayır dóretpelerin til bilimi kózqarasınan bir neshe aspektlerde izertlew talap etiledi.

Usı kózqarastan Kúnxoja shıǵarmalarınıń tilin úyreniw qaraqalpaq tili rawajlanıwınıń áhmiyetli aspektlerin, qaraqalpaq ádebiy tiliniń lingvopoetikalıq tábiyatın, onıń qáliplesiw jaǵdayın anıqlawda qunlı derek wazıypasın atqaradı. Solay eken, Kúnxoja shıǵarmaları tilin, birinshiden, hár tárepleme tolıq izertlew obyekti etip alıp, jazba ádebiy tildiń rawajlanıwında shayırdıń tutqan ornın, shayır shıǵarmaları tiliniń fonetika-morfologiyalıq qurılısın, semantika-stillik ózgesheliklerin sóz qollanıwı aspektinen izertlep jeke stillik ózgesheliklerin anıqlaw lazım. Bul óz gezeginde kólemli ilimiy izertlewler arqalı shayır shıǵarmalarınıń til ózgesheliklerin ashıp beriw zárúrligin kórsetedi.

Paydalanılǵan ádebiyatlar

1. Абдиназимов Ш. Бердақ шығармалары тили. – Ташкент: Фан, 2006. – В.3.
2. Айымбетов Қ. Қарақалпақ фольклоры., – Нөкис: Қарақалпақстан 1977; Халық даналығы. Қарақалпақстан, – Нөкис, 1988. – В.167-169.
3. Áleov Ó. Qaraqalpaqstanda tálim-tárbiyalıq oylardıń qáliplesiwi hám rawajlanıwı– Nókis: Bilim, 1993. – B. 301-321.
4. Бекбергенова З. Күнхожа поэтикасын изертлеў машқалалары. Өз Р. ИА ҚҚБ Тил ҳәм әдебият институты. –Нөкис. 2006. №4. – В.120-121.
5. Жәримбетов Қ. Ашық Зийўар. – Нөкис: Билим, 1998; XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери ҳәм раўажланыў тарийхы. – Нөкис: Билим, 2004.
6. Исмаилов Б. Күнхожаның өмири ҳәм творчествосы., – Нөкис: Қарақалпақстан, 1961. – В.19-26.
7. Исмайлов Б. Күнхожа Ибрайым улы. Қосықлар. –Нөкис: Қарақалпақ, 1960. –Б.5.
8. Керўенов Г. Күнхожа дөретиўшилигинде мифологиялық элементлердиң қолланылыўы. Бердақ атындағы Қарақалпак мәмлекетлик университетиниң хабаршысы. – Нөкис, 2009. №4 (5). – В.97-100.
9. Насыров Д., Доспанов О., Бекбергенов А., Сайтов Д. Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының тили. – Нөкис: Билим, 1995.
10. Пирназаров А. Күнхожа, Әжинияз, Сыдық шығармаларында қолланылған дөретиўшилик усыллары. – Нөкис: Билим, 2000.
11. Сайтов Д. XVIII-XIX әсирлердеги қарақалпақ шайырлары шығармаларының тили. Нөкис: Қарақалпақстан, 1989.
12. Turdıbaev Q. Kúnxoja poeziyasında etikalıq idealdıń sáwleleniwi ádil patsha sociyallıq ádillik, insan huquqı máseleleri. Бердақ атындағы Қарақалпак мәмлекетлик университетиниң хабаршысы. –Нөкис. 2010. №1-2. – В. 110-112.
13. Ҳамидов Ҳ. Шығыс тиллериндеги жазба дереклер ҳәм XIX әсирдеги қарақалпақ шайырлары. Нөкис: Қарақалпақстан, 1991.

DOI 10.66073/ReFocus-Conf/0910165